

УДК [94(477.82/.86):304.3]”12/13”

ГОЛОД ТА ЕПІДЕМІЇ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ: НОТАТКИ НА ПОЛЯХ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ РУСИ

Ілля ПАРШИН

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

У статті проаналізовано спалахи стихійних лих (голоду та епідемій) в Галицько-Волинській державі впродовж XIII–XIV ст. Встановлено, що у джерелах загалом небагато повідомлень про соціальні кризи, спричинені браком продуктів харчування чи смертоносними хворобами. Як вдалося з’ясувати, вперше від нестачі їжі руське населення постраждало близько 1219–1220 рр. Недорід періодично повторювався – в 1257 р., 1279 р. й, напевно, 1315 р. Чума завдала великої шкоди у 1285–1286 рр. Після цього будь-які звістки про епідемії відсутні аж до середини XIV ст., коли руйнівна пандемія “Чорної смерті” вразила не тільки терени Галицького чи Волинського князівств, але й усю середньовічну Європу. Результати цього дослідження важливі для подальшого висвітлення соціальної історії давньоукраїнських земель.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, голод, епідемії, суспільство, династія Романовичів.

Дослідження історії Галицько-Волинської держави – важлива складова вивчення давньоукраїнського минулого. Висвітлення політичних, церковно-культурних, соціально-економічних процесів, притаманних для об’єднаних князем Романом Мстиславовичем (†1205) близько 1199 р. сусідніх земель-князівств, є надзвичайно актуальним завданням для сучасного науковця хоча б з огляду на проблему інтеграції Русі* до середньовічного центральноєвропейського регіону. Проте, актуалізуючи взаємовідносини Романовичів та їх наступників з сусідніми володарями, не варто забувати й про внутрішній розвиток галицьких і волинських теренів. Зокрема, ґрунтовнішого аналізу потребують питання, пов’язані зі становленням руського соціуму, у тому числі й така непроста тема, як вплив на нього катастроф та стихій, що лютували тут впродовж XIII–XIV ст.

Недоїдання та хвороби повсякчасно супроводжували людину епохи *Aevum Medium*. Дехто з фахівців навіть припускав, що потужні пандемії (наприклад, “Чорна смерть”, яка вразила Європу в 1340–1350-х рр.) покляли край, власне, епосі Середньовіччя, адже новому суспільству, котре зароджувалося на уламках розбитого чумою феодального “організму”, притаманні були уже модерні риси¹.

* Тут і надалі у статті під назвою Русь розумітимемо Галицько-Волинську державу.

¹ Ole Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: The Complete History* (Woodbridge: University Press, 2004), 387–394.

Мета цієї розвідки скромніша – простежити на підставі опрацювання доступних джерел та історіографії прояви соціальних катаклізмів (найперше, голоду та епідемій) на території Галицько-Волинської держави, визначити, коли це можливо, наслідки цих руйнівних лих.

Необхідно зазначити, що проблема розповсюдження голоду та хвороб у княжих володіннях Романовичів майже не відображена в українській історіографії. Чи не єдині вузькоспеціалізовані дослідження цього питання належать Іванові Крип'якевичу, який виокремив найбільші повені у Підкарпатті за старих і ранньомодерних часів та простудіював свідчення наративних пам'яток (насамперед, літописів) про появу сарани на давньоукраїнських землях². Конспективно спалахи чуми на Русі зафіксував Степан Копчак³. Порівняно нещодавно Леонтій Войтович в окремому розділі першого тому “Історії Львова” висвітлив ті епідемії, які періодично атакували середньовічну столицю Галицької землі⁴. Окрім цього перу указанного дослідника належить також ґрунтовний аналіз політичної історії Русі, основних векторів дипломатії місцевих володарів з династій Ростиславичів та Романовичів, поруч з яким він виокремив і деякі катаклізми, спричинені, насамперед, військовими руйнуваннями⁵.

Окрім уже зауважених праць, врахуємо й важливі студії, присвячені як загалом минулому Галицької і Волинської земель, так і розвитку місцевого середньовічного історіописання. Зокрема, класичними є роботи Михайла Грушевського – висновки науковця не втрачають своєї актуальності й дотепер⁶. Руське хронікарство XIII ст. аналізували Микола Котляр⁷ і Тетяна Вілкул⁸. Церковні рукописні книги, їх зміст та походження вивчала Вікторія Любашенко⁹. Перманентні зміни ідеології “людей меча” розглянув Роман Голик¹⁰, військо

² Іван Крип'якевич, “Повені на Підкарпатті XII–XVIII в.,” *Вісник природознавства* 2 (1928): 111–113; Його ж, “Саранча на Україні в XI–XVIII століттях,” *Вісник природознавства* 3–4 (1928): 183–191.

³ Степан Копчак, *Населення українського Прикарпаття (Докапіталістична доба: історико-демографічний нарис)* (Львів: “Вища школа”, 1974), 114–116.

⁴ Леонтій Войтович, “Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі,” в *Історія Львова. У 3-х т.*, ред. Ярослав Ісаєвич, Микола Литвин, Феодосій Стеблій (Львів: Центр Європи, 2006), 103–109.

⁵ Леонтій Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015).

⁶ Михайло Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” *Записки Наукового Товариства імені Шевченка* 41 (1901): 1–72; Його ж, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, ред. Павло Сохань (Київ: Наукова думка, 1993), т. 3: До року 1340.

⁷ Микола Котляр, “Коментар до літопису,” у *Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*, ред. Микола Котляр, Валерій Смолій та інші (Київ: Наукова думка, 2002), 157–360.

⁸ Тетяна Вілкул, “Біблія у Галицько-Волинському літописі,” *Княжа доба: історія і культура* 9 (2015): 227–240.

⁹ Вікторія Любашенко, “Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення,” *Княжа доба: історія і культура* 4 (2011): 65–99.

¹⁰ Роман Голик, “Війна і Русь: еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній і ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць* 20 (2011): 212–237.

мистецтво монголів (насамперед, небажання ординців воювати у гірській місцевості) відзначив Григорій Заплотинський¹¹.

Тема соціальних і природних катастроф у Галицько-Волинській державі в іноземній фаховій літературі спеціально не розроблялася. Щоправда, Октавіан Мушкат на підставі західноєвропейських наративів простежив страхотливі повені, що впродовж XIII–XIV ст. завдали великої шкоди польським землям¹². Спалахи голоду в історичній писемній спадщині Польщі (рочніках та хроніках) відстежив Марек Цетвінський¹³. Вплив “Чорної смерті” на Європу XIV ст. простудіював німецький фахівець Манфред Васольд¹⁴. Окремі вказівки на лютування цієї руйнівної пандемії у Володимиро-Суздальщині навели норвезький історик Оле Бенедіктов¹⁵ та його російський колега Ігор Гагін¹⁶. Матеріали указаних робіт частково дотичні і до об’єкту нашої розвідки.

Головним джерелом до історії правління династії Романовичів є т. зв. Галицько-Волинський літопис (третя частина Іпатіївського зведення)¹⁷. Унікальна пам’ятка давньоруської літератури має тривалу історію дослідження, проте чимало питань і сьогодні залишаються дискусійними. Зокрема, до кінця не з’ясовано імена переписувачів ґрунтового тексту, які виконали колосальну роботу з редагування величезного за обсягом середньовічного матеріалу. Джерелознавці неодноразово сумнівалися, коли саме створено ту чи іншу частину руського наративу, які його першоджерела, наскільки вони автентичні й, кінцем кінцем, достовірні. Очевидно, що цей історичний твір є вельми складною пам’яткою, написання якої займало тривалий час, окремі пасажи умисно перероблялися, а деякі фрагменти поєднувалися при переписуванні суто механічно, що виказує роботу, принаймні, декількох редакторів.

Початок третьої частини Іпатіївського зведення складається з декількох великих повістей. Перша з них висвітлює події від загибелі князя Романа

¹¹ Григорій Заплотинський, “Золота Орда в історії Карпатського регіону,” у *III Міжнародна наукова конференція “Пам’ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання”*, Львів-Урич, 7–8 квітня 2016 р. *Тези доповідей*, ред. Роман Миська (Львів: ДІКЗ “Тустань”, 2016), 63–67.

¹² Oktavian Muszkat, “Powodzie w średniowiecznej Polsce (od X do XIV w.),” доступ отримано 25 березня 2013, <http://historia.org.pl/2011/06/18/powodzie-w-sredniowiecznej-polsce-od-x-do-xiv-w/>

¹³ Marek Cetwiński, “«Fuit maxima pestilencia quasi in omnibus terris»: klęski elementarne w kronikach i rocznikach polskiego średniowiecza,” w *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Klęski elementarne na przestrzeni wieków*, ред. Tomasz Głowiński, Elżbieta Kośnik (Wrocław: Gajt, 2014), 11–27.

¹⁴ Manfred Vasold, “Die Ausbreitung der Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte,” *Historische Zeitschrift* 277, h. 3 (2003): 281–308.

¹⁵ Benedictow, *The Black Death*, 211–216.

¹⁶ Игорь Гагин, “Чума в истории Руси и Волжской Булгарии,” *Исторический формат* 4 (2015): 312–318.

¹⁷ “Ипатьевская летопись,” в *Полное собрание русских летописей*, 2-е изд., ред. Алексей Шахмагов (Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908), т. 2.

Мстиславовича у 1205 р. й до першого посадження його сина Данила (1201–1264) в Галичі у 1211 р. Далі до оповіді додано скомпоновані та об'єднані на підставі єдиної ідейної платформи відомості про боротьбу молодих Романовичів за спадщину їх батька та про політичну анархію в Галицькій землі та на Волині (до 1218 р.). Наступний ґрунтовний уривок присвячено збиранню Романовичами Володимирського князівства (до 1228 р.), а по смерті князя Мстислава Удатного (†1228) виокремлюється ще один літературний переказ – про боротьбу князя Данила за Галицьку землю. Від 1246 р. Галицько-Волинський літопис стає суто волинською писемною пам'яткою. Наступні частини ґрунтового нарративу створені при холмському дворі князя, а згодом і короля Данила Романовича. Після 1264 р. робота над текстом “кипіла” у Володимирі. Спочатку – за князя Василька Романовича (1203–1269), за якого додано свідчення про діяльність володаря Шварна Даниловича (†1269), потім – при резиденції його наступника Володимира Васильковича (†1288), який власноруч редагував окремі літописні статті. Обривається оповідь джерела на 1292 р. вже за волинського князя Мстислава Даниловича (†1292), можливо, до тексту потрапили фрагменти хронографів сусідніх руських земель – Пінська і Степані¹⁸.

Аналізуючи структуру цієї пам'ятки давньоукраїнської літератури, нескладно помітити, що її повідомлення присвячені, насамперед, політичній історії. Текст насичений та перенасичений описами битв та військових кампаній, дипломатичними контактами Романовичів з правителями ближчих та віддалених середньовічних держав, боярськими змовами, релігійним благочестям галицько-волинських володарів, врешті решт, біографічними подробицями їх життя та життя тогочасної вірної і невірної їм еліти. Натомість, значно менше уваги звернено на мешканців-простолюдинів, чий добробут чи навіть елементарне виживання нерідко залежали саме від волі їхнього сюзерена. Така картина – типове явище для всього середньовічного хронікарства, на маргінесі якого залишилися важливі для сучасного історика проблеми.

Разом з тим, інші літописи від 1292 р. містять вкрай мало звісток про володіння Романовичів. Таким чином, за висловом М. Грушевського, “кіммерійська пільма” спадає на історію галицько-волинських земель¹⁹. “Темрява” ця настільки густа, що дехто з дослідників відмовляється продовжувати наукові пошуки, констатуючи необхідність залучення інших джерел інформації. Так, окремі відомості з минулого королівства Русі можна відновити на підставі використання нарративних латиномовних пам'яток XIII–XV ст., але їх записки уможливають лише уточнення деяких фактів, додавання їх до суми знань про минуле Галицько-Волинської держави. З цієї групи нарративів варто

¹⁸ Літературу див.: Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” 1–72; Котляр, “Коментар до літопису,” 157–360; Вілкул, “Біблія у Галицько-Волинському літописі,” 227–240.

¹⁹ Грушевський, *Історія України-Руси*, 108.

виокремити короткі нотатки священика з Лозани Коно д'Еставайє²⁰, який жив у першій половині XIII ст.²¹, “Аннали Красінських”²², компілятивний твір, складений невідомим автором (або й декількома авторами) приблизно у XIV ст.²³, “Ронненбурзькі аннали”²⁴ (Ронненбург – сучане м. Рауна, Латвія), уривчасті записи латвійський каноніків за 1190–1349 рр., відомі з роботи польського ранньомодерного автора Мацея Стрийковського (1547–1593)²⁵, т. зв. твір анонімного францисканця за 1346–1355 рр., що входить до складу угорської “Дубницької хроніки”²⁶. Перераховані історичні тексти містять одразу кілька нотаток про соціальні потрясіння у володіннях Романовичів та їх наступників.

Додатково необхідно вказати на надзвичайно ґрунтовну “Польську історію”²⁷ Яна Длугоша. Майбутній хроніст народився 1415 р. у містечку Нова Бжезниця (нині – Лодзьке воєводство, Польща), грамоту опанував в Новому Корчині, після чого впродовж 1428–1431 рр. навчався у Краківському університеті. Тривалий час він працював на кардинала Збігнєва Олесницького (1389–1455), виконуючи, насамперед, адміністративно-господарчі управлінські функції. Середньовічний історик був наближеною особою польського короля Казимира IV Ягеллончика (1427–1492), як парламентар брав участь в роботі численних дипломатичних місій. Зважаючи на ревну службу Яна Длугоша, монарх у 1467 р. також довірив освіченому та енергійному клірику виховання своїх дітей. Разом з тим, від 1455 р. тривало написання величезного за обсягом твору з польської історії – в укладенні та редагуванні тексту хроністу допомагали його помічники-секретарі, адже упорядкувати значний масив інформації одній людині було неможливо. Не зважаючи на велику завантаженість, Ян Длугош не полишав церковної роботи – у 1480 р. він мав стати львівським єпископом, однак помер ще до свячення²⁸.

²⁰ “Cononis Lausannensis notae” in *Monumenta Germaniae Historica*, ed. Georg Waitz (Hannovarae: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925), t. 24, 781–793.

²¹ Benjamin Dumur, “Nicolas Bergier de Lausanne et la dernière des Estavayer à Moudon,” in *Revue historique vaudoise* 19 (1911): 225–227.

²² “Rocznik Krasieńskich” in *Monumenta Poloniae Historica*, wyd. August Bielowski (Lwów: W komisie księgarń Gubrynowicza i Schmidta, 1878), t. 3, 128–133.

²³ Робота у XIX – першій половині XX ст. була відома з єдиного списку XVI ст.: Jan Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do 1480)*. (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964), 68.

²⁴ “Annales Ronneburgenses,” in *Scriptores Rerum Prussicarum*, hrsg. Ernst Strehle (Lipsiae: Verlag von S. Hirzel, 1863), t. 2, 143–148.

²⁵ Ottokar Lorenz, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts* (Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1887), bd. 2, 229.

²⁶ “Chronicon Dubnicense” in *Historiae Hungaricae Fontes domestici. Scriptores*, ed. Martin Florianus (Lipsiae: Verlag von S. Hirzel, 1884), pars 1, vol. 3, 1–207. Про пам’ятку див.: Pona Czamańska, “Chronicon Dubnicense,” *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, доступ отримано 15 грудня 2013, <http://brillonline.nl/entries/encyclopedia-of-the-medieval-chronicle/chronicon-dubnicense->

²⁷ Joannis Długosz, *Opera omnia*, ed. Alexander Przezdziecki (Kraków: Typ. “Czas” F. Kluczycki, 1873), t. 2.

²⁸ Наталия Щавелева, *Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–IV): Текст, перевод, комментарии* (Москва: Памятники исторической мысли, 2004), 11–16; Jerzy Wyrozumski, “55 lat pracy nad krytyczną reedycją dziejów Polski Jana Długosza,” *Nauka* 2 (2006): 153–155.

Автор “Польської історії” для опису подій давніших часів, зокрема, окремих епізодів з історії Галицько-Волинської держави, очевидно, скористався переважно латиномовними джерелами²⁹. Щоправда, як припускають дослідники, у розпорядженні хроніста XV ст. перебували й втрачені нині руські літописи, походження й час написання яких є питаннями малодослідженими³⁰. Повідомлення, наведені в “Історії” Длугоша, хоч і зафіксовані з певною хронологічною та фактографічною плутаниною³¹, але заслуговують на детальний аналіз, тому що свідчення, які можна почерпнути з указаної роботи, почасти не дублюються у жодних інших доступних сучасному історичному анналах і хроніках.

Загалом відомості про природні катастрофи, що сталися у Галицько-Волинській державі, можна умовно розподілити на дві частини. Перша з них – інформація про лиха, на які натрапили ворожі армії під час вторгнення на Русь. Друга – повідомлення про мор та голод, від яких постраждали безпосередньо володіння Романовичів чи їх наступників.

Згідно літописного матеріалу, ворожі армії двічі потерпіли під час переходу через Карпати: одного разу – від пощесті, вдруге – від голоду. Так, руський книжник сповіщає про повінь на Дністрі у 1230 р., що завадила угорським військам швидко переправитися через ріку: королевич Бела, майбутній король Бела IV (1206–1270), який очолював цей похід на Галич, змушений був після невдалого наступу вести своїх людей вздовж ріки й шукати броду біля літописного Василіва³². Кампанія завершилася невдачею, адже, як вказано у джерелі,

“[...] посла на нгы Богъ архангела Михаила штворити хлаби небесныа [...] Богъ бо попоустилъ бѣашеть раноу ангель бѣашеть ихъ сице оумирающимъ инии же изъ подышевъ вѣстоупахоутъ акы ис чрева Инии же во конѣ влѣзше изомроша инии же школо шгна солѣзъшеса и маь ко оустам придевоше оумирахоу многими же ранами разными оумирахоу [...]”³³.

Спалах невідомої виразки завадив угорцям вибити зі столиці Прикарпатської землі князя Данила Романовича. Вказівки про небесне заступництво та про “хлаби небесныа” засвідчують на користь біблійного запозичення у літописному тексті³⁴. Водночас, хвороба трактується як різновид справедливої

²⁹ Heinrich Zeissberg, *Die Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters* (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1873), 291–293, 298–307.

³⁰ Євген Перфецький, “Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша,” *Записки наукового товариства імені Шевченка* 147 (1927): 16–26, 47–51; Alexander Semkowitz, *Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384)* (Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1887), 52–56.

³¹ Грушевський, *Історія України-Руси*, 506, 509–510, 521–522.

³² “Ипатъевская летопись,” 760–761; Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” 23; Крип’якевич, “Повені на Підкарпатті,” 111.

³³ “Ипатъевская летопись,” 760–761.

³⁴ Вілкул, “Біблія у Галицько-Волинському літописі,” 234–235.

Божої кари³⁵. Такий літературний прийом загалом є характерною рисою середньовічного історіописання.

Вище Провидіння, на думку літописця, також покарало монгольську армію хана Телебуги (†1291), який разом з причорноморським улусбеком Ногаєм (1265–1240–1300) та руськими князями Левом Даниловичем (1225–1229–1301), Володимиром Васильковичем, Мстиславом Даниловичем та Юрієм Львовичем (1252–1254–1308) в 1284–1285 рр. атакував Угорське королівство. Вертаючись через Карпати, військо золотоординського володаря з невідомої причини рушило вздовж гірського масиву: “[...] водимъ гнѣвом Божиимъ и бысть в нихъ голодь великъ и начаша людие ѣсти потом же начаша и сами измирати и оумре ихъ бещисленое множество [...] шканьтъли же и безаконьтъли Телебуѣга вѣидее пѣшь со своею женою ѡб одной кобылѣ...”³⁶. Після цієї провальної кампанії, що обернулася численними жертвами, монголи ніколи більше не переходили через Карпати³⁷. Дослідники, щоправда, припускають, що у колосальному військовому фіаско хана Телебуги великою є “заслуга” його політичного супротивника Ногая: контингенти останнього, а також дружинники руських князів, безпосередніх васалів могутнього улусбека, минули гірський хребет без будь-яких видимих проблем, а от велика золотоординська армія на чолі з ханом потрапила до пастки³⁸. Голод завдав степовикам значно більших втрат, ніж спротив угорських нобілів.

Згадки про стихійні лиха та епідемії, від яких постраждали руси, вміщені як у літописі, так і в латиномовних західних джерелах. Щоправда, ці повідомлення – лише супровідні записи при описах політичних подій. Вони не надто інформативні, але важливі для дослідження соціальної історії Русі.

Вперше продовольча криза у Галицько-Волинській державі вказана у статті за 1219–1220 рр.: “[...] бѣвшю же гладоу великоу поидоша вози и къ Плавоу на конюне свѣтого Дмитрѣа вземше возы накормишасѣ избобилно и похвалиша Бога и свѣтого Дмитрѣа “ко накорми а [...]”³⁹. Цитований фрагмент відображає поневіряння князя Данила Романовича під час чергового етапу боротьби за Галицький престол⁴⁰. Втративши стольне місто, старший Романович з вірними боярами відступав вздовж Дністра (Плав є, напевно, городищем у сучасному Хотинському районі, Чернівецької області⁴¹). Докладніше описувати суспільне лихо літописець не став. Напевно, головною причиною нестачі їстівних припасів стали численні військові дії, якими супроводжувалася боротьба волинських правителів Данила та Василька за

³⁵ Голик, “Війна і Русь,” 219.

³⁶ “Ипатьевская летопись,” 891.

³⁷ Заплотинський, “Золота Орда в історії Карпатського регіону,” 66–67.

³⁸ Войтович, *Галич*, 222–223.

³⁹ “Ипатьевская летопись,” 735.

⁴⁰ Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” 15–16.

⁴¹ Див.: Котляр, “Коментар до літопису,” 187.

оволодіння Прикарпатською землею, хоча не слід заперечувати версію і про пошесть серед свійських тварин.

Указаний руським книжником “голодний рік” можна підтвердити лаконічною запискою ченця Коно д’Еставайє: “Року від народження Господа 1226 був мор биків та корів від моря Руського, [а саме] в Угорщині і Саксонії, та Алеманії, і Бургундії, аж до моря Марсельського, у багатьох землях все загинуло, а у деяких землях – вівці, в інших – свині, деінде – кози, у деяких – кури та в інших – риба”⁴². Хоч датування обох витягів різняться, події можуть належати до одного часового проміжку, адже як літописець, так і швейцарський автор XIII ст. подекуди хронологічно зміщували свої перекази: допоки падіж худоби від Чорного моря докотився б до Марселя, а інформація про нього – до монастирів Швейцарії, справді могло минути кілька років. Таким чином, вказівка укладача галицько-волинської частини Іпатіївського зведення про відсутність провізії на Русі теоретично може відображати велику продовольчу кризу, яка вразила середньовічну Європу в 1220-х рр.

Наступне повідомлення про голод занотовано під 1257 р. у польських “Анналах Красінських”: “Року Божого 1257 голод великий був в Польщі, Богемії, Угорщині, Русі, Ленчиці й інших землях”⁴³. Уривок не має аналогів ані у літописних, ані в інших латиномовних джерелах. Підтвердити або ж спростувати це свідчення не можливо, однак на користь його автентичності аргументів все ж таки більше. “Аннали Красінських” – своєрідна, унікальна пам’ятка, яка фіксує одразу кілька оригінальних відомостей з історії Галицько-Волинської держави. Серед них – важлива вказівка на коронацію Данила Романовича у 1253 р.⁴⁴, про що в європейській хронікарській традиції збереглося не так і багато відомостей⁴⁵. Інший запис присвячено перебуванню литовського князя Войшелка Міндовговича (†1267) у монастирі на Русі та його відмові від чернечої рясї тільки після убивства батька в 1264 р.⁴⁶ – звістка підтверджується тільки руським книжником⁴⁷. Отже, згадка невідомого анналіста про голод, який охопив Богемію, Угорщину, Русь, Польщу й інші землі у 1257 р., також може належати до правдивих історичних фактів.

⁴² “Cononis Lausannensis notae,” 783: “Anno ab incarnatione Domini 1226 fuerunt mortui boves et vaccae a mari Ruthenorum in Hungaria et Saxonia et Alemannia et Burgundia usque ad mare Massilie in plurimis locis fere omnes, et in quibusdam locis oves, in quibusdam porci, in quibusdam capre, in quibusdam galline et in quibusdam pisces”.

⁴³ “Rocznik Krasieński,” 133: “Anno Domini 1257 terre motus magnus Polonie, Bohemie, Ungarie, Russie, Lancicie etc[etera]”.

⁴⁴ Ibid., 132.

⁴⁵ Іван Паславський, *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів* (Львів: НВФ “Українські технології”, 2009), 72–73; *Dariusz Dąbrowski, Daniel Romanowicz. Król Rusi. Ok. 1201–1264. Biografia polityczna* (Kraków: Avalon, 2013), 352–360; Войтович, *Галич*, 310–320.

⁴⁶ “Rocznik Krasieński,” 133.

⁴⁷ “Ипатьевская летопись,” 859–860. Про політично-мотивоване редагування “литовських сюжетів” Галицько-Волинського літопису див.: Тетяна Вілкул, “Галицько-Волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка”, *Український історичний журнал* 4 (2007): 26–37.

Укладач літописного тексту повернувся до опису стихійних лих лише в 1279 р., коли зауважив: “Голодь бѣсть по всеи землѣ и в Роуси и в Лахохъ и в Литвѣ и вътвѣзехъ [...]”⁴⁸. Докладніше нестачу провізії книжник не висвітлює, проте оповів про шляхетність князя Володимира Васильковича, який, не зважаючи на скруту у власних землях, відправив ятвягам кораблі, наповнені житом. Цінний вантаж, щоправда, було пограбовано у мазовецьких володіннях. Епізод, напевно, демонструє християнське благочестя володимирського правителя, його готовність жертвувати останнім (хоч ятвязькі послі обіцяли, що розрахуються за провіант) заради порятунку людей. Водночас, це не скасовує факт нестачі продуктів харчування на Русі.

Значно більше відомо про епідемію, яка вразила Галицько-Волинську державу впродовж 1280-х рр. Зокрема, літописець повідомив: “Тое же зимѣ не токмо и во единой Роуси бѣсть гнѣвъ Божию моромъ но и в Лахохъ тое же зимѣ и Татарехъ изомре все кони и скоти и ѡвцѣ все изомре не встасѣ ничего же”⁴⁹. Зауваження про Божий гнів і відплату за гріхи є типовими для середньовіччя обґрунтуваннями стихійних лих та епідемій⁵⁰. Лютування інфекції, напевно, чуми⁵¹, справді могло бути пов’язане з нашествиям ординців, причому не просто рядовим набігом, а організованою кампанією на чолі з монгольським ханом Телебугою. Цитований вище літописний фрагмент М. Грушевський датував 1286–1287 рр.⁵²

Досить неочікувано про причини страшного мору сповістив Ян Длугош. На сторінках його “Польської історії” загибель великої кількості русів описана наступним чином:

Небезпечна, смертельна хвороба у багатьох руських землях з’явившись, чимало людей обох статей забрала; котра не Божим гнівом і не моровим вітром занесена [була], але з води, отруєної татарами, яким руси минулого року у сплюндруванні Польських земель допомагали, до них приєдналися, зараженої [з’явилася], що є повелінням Божим, вищою справедливістю, яку руси собі за допомогу татарам в нищенні поляків очевидному отримали відплатою, за народу вбивство підготовлене, які проти католиків [допомагали ординцям], як і ті католики помирили, тепер [руси] страждали. Татари, після поділу награбованого й різноетнічного люду продажу з польських полонених обох статей, землі руські покидаючи, воліючи русів знищити підступно, не зважаючи на заборону своїх князів, [вирішили] їхні річки наступним чином заразити. Серця війняті тих християн-поляків з полонених числа, яких для передбачення, пророцтва, чаклунства й ворожіння ритуалів, які тим народом шановані є, для того понад сто схоплених [поляків ординці] убили, трупним смертельним екстрактом, потужною отрутою насичують й інфікують, і

⁴⁸ “Ипатьевская летопись,” 879; Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” 50.

⁴⁹ Див.: “Ипатьевская летопись,” 895.

⁵⁰ Голик, “Війна і Русь,” 219.

⁵¹ Копчак, *Населення українського Прикарпаття*, 114.

⁵² Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” 53.

у проточні чи стоячі води, змочивши слиною і обплювавши їх, надовго на дно занурюють: і та вода заражена [потрапляла] до русів, які щойно до води тої торкалися, отрутою та хворобами уражалися, враз слабшаючи, жодних [не маючи] ліків, даруючих полегшення, помирали. Тільки коли й багато [людей] від виснаження отруйного в тілі [загинули], таємне зло виявлене було, але й надалі води смертоносні та згубні русами з огидою [для пиття використовувалися]⁵³.

Розлогий пасаж датовано 1285 р., хоча він пасує радше до подій 1286–1287 рр., коли ординське військо на чолі з ханом Телебугою покидало Галицько-Волинську державу після походу на Польщу. Першоджерела звістки Яна Длугоша дослідниками не встановлені⁵⁴. Тому виникають кілька запитань. Чи могли ординці заподіяти такої шкоди? Чи страхітливий мор був викликаний інфекційними збудниками?

Напевно, відповідь криється в деяких особливостях тогочасної політичної ситуації. Історики не сумніваються, що Романовичі тоді були безпосередніми васалами монголів⁵⁵. Це визнавав й волинський книжник, який кілька разів наголошував на тому, що “тогда же блхоу вси князи в неволѣ Татарьскоу”⁵⁶.

За таких обставин складно встановити, чи степовики справді бажали винищити своїх ленників, застосовуючи настільки витончений метод, що описаний у “Польській історії”. Ординці, безперечно, були майстрами приготування смертоносних настоїв, окрім того виявлені й деякі факти використання ними “біологічної” зброї (зокрема, під час облоги Кафи у 1346 р. вони послугоувалися тілами загиблих від чуми, аби зробити з них снаряди для катапульта⁵⁷), однак приклади умисного зараження кочівниками джерел питної води фахівцям не

⁵³ “Joannis Dlugosz,” 493: “Ingens pestis mortalitas in prelisque Russiae terries invalescens, plurimos mortalium in sexu utroque extinxit; quae non ex coelistium influenza, neque contagione aut aerae afflatu causata, sed ex aquis malignitate Thartarorum, quos Rutheni superiori anno in vastandis Polonorum regionibus adiuverant, seque illis associaverant, infectis, scita est iustissimo Dei iudicio provenisse, ut Rutheni sui pessimi obsequi Thartaris in debellationem Polonorum praestiti, condignam exciperent mercedem, pessimo genere exitii ab his conficiendi, quibus contra Catholicos, qui et ipsi Catholici aestimari volunt, praesidium tulerant. Thartari siquidem post partitam et in varias nationes venundatam ex captivis Polonis sexus permiscui praedam, terris Russiae excessuri, et Ruthenis clandestinam, dum apertem, prohibentibus suis ducibus, nequirent, perniciem irrogaturi, undas eorum et flumina hoc modo inflicunt. Corda siquidem Christianorum Polonorum ex captivorum grege, quos pro sorteligionum, divinationum, incantationum et auguriorum officii, quibus gens illa magnopere dedita est, peragendis, plus quam centum numero occiderant, de cadaveribus occisorum extracta, fortissimis veneris inebriant et inficiunt, et tam in profluentes quam stagnantes aquas, veribus et lingis in longum perrectis, ut diutius durarent, imposita, immergunt: a quibus aquae infectae adeo in Ruthenos, qui aquas illas quocumque usu contingebant, venenum et morbos vulgaverant, ut subito procumbentes, nullis antidotis profectum afferentibus relevati, occiderint. Sero tandem et plurimis per tabem in corpora ingestam consumptis, latens malum deprehensum est, et aquarum usus velut fatalis et pestifer a Ruthenis fastiditus”.

⁵⁴ Semkowicz, *Krytyczny rozbiór*, 309.

⁵⁵ Котляр, “Коментар до літопису,” 335.

⁵⁶ “Ипатьевская летопись,” 892–893.

⁵⁷ Mark Wheelis, “Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa,” *Centers for Disease Control and Prevention*, доступ отримано 20 вересня 2014, http://wwwnc.cdc.gov/eid/article/8/9/01-0536_article

відомі. Як правило, трутизною (монгольською – “хорон”) змащували наконечники стріл, для чого використовували складні у приготуванні зілля або ж отруту гадюк (“могайн хорон”), яких спеціально ловили навесні, коли їх токсини найбільш небезпечні⁵⁸. Отже, рецепт отримання смертоносних речовин з сердець християн-поляків виглядає фантастичним. Напевно, ця деталь – лише творча комбінація Яна Длугоша. Разом з тим, і східні, і західні середньовічні наративи сповіщають, що монголи не гребували поїданням людей⁵⁹. Можливо, польський хроніст справді відобразив спалах канібалізму у ханському війську (адже степовики, як вказано в літописі, самі потерпали від мору), але встановити першоджерела цього повідомлення й, таким чином, відтворити повну картину ординського перебування у Галицько-Волинській державі заледве вдасться.

Сили рослинної чи тваринної отрути, все ж таки, було явно замало для того, щоб зробити проточну чи стоячу воду непридатною для використання. Водночас, розповсюдження небезпечного захворювання могло бути прямим наслідком важкого становища Галицько-Волинської держави. Зокрема, впродовж 1286–1287 рр. йшлося не тільки про похід ординців на Польщу, але і про внутрішню імперську боротьбу: хан Телебуга намагався будь-що послабити впливи могутнього Ногая, тому повівся з володіннями Романовичів, підданих останнього, вкрай жорстоко. Руські князі стали заручниками цього протистояння. Прихильно верховний монгольський правитель поставився, схоже, лише до луцького володаря Мстислава Даниловича, який першим зустрів кочове військо “с питьемъ и з дары” й внаслідок вірної служби після походу став офіційним спадкоємцем свого двоюрідного брата, князя Володимира Васильковича, отримавши відповідну грамоту, як зауважено у літописі, “при царѣхъ и при его рлдицяхъ” укладену⁶⁰.

Перед виправою на Польщу хан Телебуга перебував біля Володимира – столичне волинське місто, якщо вірити словам руського книжника, було понижене степовиками, які били та грабували всіх містян, що виходили за міські мури⁶¹. Можливо, пlynдрування землі було помстою володаря Золотої орди за співпрацю Володимира Васильковича з Ногаєм, про що відомо з запису волинського “Номоканона” (“Кормчої книги”, нині відома лише її пізня копія) 1286 р.: “...пишуцим же намъ сія книга поѣха господь нашъ къ Ногаевы...”⁶². М. Грушевський вважав, що князь вирушив зустрічати Телебугу

⁵⁸ Валерий Немеров, “Воинское снаряжение монгольского воина XIII–XIV вв.,” *Советская археология* 2 (1987): 219.

⁵⁹ Докладніше: Сергей Козин, *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.* (Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1941), т. 1. Введение в изучение памятника. Перевод, тексты, глоссарий, 149. Про поїдання людського м’яса монголами сповіщав і літописець (див. вище).

⁶⁰ Див.: “Ипатьевская летопись,” 892, 902, 929.

⁶¹ Там само, 893; Войтович, *Галич*, 345–348.

⁶² Измаил Срезневский, “Древние памятники русского письма и языка. Общее повременное обозрение,” *Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности* 10, вып. 3 (1861–1863): 222. Про пам’ятку релігійної літератури: Любашенко, “Церковні рукописи”, 88–90.

й Ногая з дарами і провіантом⁶³, але у літописі мовиться лише про прибуття самого великого хана, його супротивник, очевидно, діяв незалежно від свого номінального сюзерена⁶⁴, тому мав право викликати князя Володимира до себе⁶⁵. Після завершення кампанії, ординці так само блокували Львів, упійманих за укріпленнями мешканців виганяли оголеними на лютий мороз, де нещасні помирали від переохолодження⁶⁶. Лише від цієї розправи союзник Ногая князь Лев Данилович, який і сам, певно, тоді перебував в міському “полоні”, нарахував “*поль трѣтьи надесать тысячѣ*” загиблих, напевно, самих лише повнолітніх чоловіків⁶⁷. Таким чином, хвороба, яка вразила Русь та навколишні землі, могла бути викликана потраплянням до рік чи озер трупної отрути (продуктів гниття та розкладання тіл померлих), що й справді здатна зробити водойму осередком інфекційної небезпеки, а значні військові руйнування та втрати у людях лише посприяли цьому.

Після 1292 р., коли уривається галицько-волинська частина Іпатіївського літопису, відомості про соціальні потрясіння у володіннях Романовичів та їх спадкоємців майже не доступні для істориків. Дослідники відзначають, що від 1300 р. голод періодично спалахував у сусідніх з Руссю польських князівствах⁶⁸. Так само збереглися уривчасті свідчення про тривалі та руйнівні повені. Наприклад, особливо небезпечними ці природні лиха були в 1310 р., 1316 р., 1319 р., 1363 р.⁶⁹ – записки середньовічних хроністів дозволяють припустити, що тоді внаслідок несприятливих погодних умов паводки були глобальнішими й охопили прилеглі до Польщі землі. Щоправда, ґрунтовнішої інформації, яка могла б підтвердити ці здогади, віднайти не вдалося.

У 1335 р. сарана атакувала Польщу, Чехію та Австрію – на підставі таких звісток І. Крип’якевич припускав, що нашестя комах зачепило Галицько-Волинську державу⁷⁰. Щоправда, сам же дослідник і зауважив, що інших безпосередніх вказівок на навалу сарани немає, а його версія – лише припущення⁷¹.

⁶³ Грушевський, “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису,” 53.

⁶⁴ “Ипатьевская летопись,” 892–894.

⁶⁵ Михайло Ждан, “Україна під пануванням Золотої Орди,” *Український історик* 1–3 (1970): 87–88.

⁶⁶ “Ипатьевская летопись,” 894–895.

⁶⁷ Там само, 894; Войтович, *Галич*, 349. Варто зауважити, що на території Галицько-Волинської держави, наскільки відомо, не проводилися монгольські переписи населення: Thomas Allsen, “Mongol census taking in Rus, 1245–1275,” *Harvard Ukrainian Studies* 5, no. 1 (1981): 42. Як видно з літописної згадки, певний облік – руський або ординський – все ж таки здійснювався.

⁶⁸ Cetwiński, “Fuit maxima pestilencia quasi in omnibus terris,” 18–27.

⁶⁹ Muszkat, “Powodzie w średniowiecznej Polsce (od X do XIV w.),” доступ отримано 25 березня 2013, <http://historia.org.pl/2011/06/18/powodzie-w-sredniowiecznej-polsce-od-x-do-xiv-w/>

⁷⁰ Крип’якевич, “Саранча на Україні,” 184.

⁷¹ Там само.

З повідомлень європейських середньовічних джерел, які достовірно стосуються Русі, варто виокремити лаконічний запис “Ронненбурзьких анналів”: “[Року Божого] 1315 Великий голод був у Лівонії, Литовії та Русі, що матері м’ясо синів своїх у їжу споживали”⁷². Страшний неврожай, що сколихнув Європу, був пов’язаний, очевидно, зі складними кліматичними змінами – різким похолоданням⁷³. На підставі лаконічної згадки важко встановити, які саме землі розуміються під означенням “Русі”. Можливо, у джерелі йшлося про Новгород чи Полоцьк. Водночас, подібний катаклізм міг вразити Галицько-Волинську державу і стати серйозним викликом для князів Андрія та Лева Юрійовичів (обидва † до 25.05.1323), тогочасних її володарів.

Так, у грамоті угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1288–1342) від 1321 р. містяться записи про повстання закарпатського магната Петра Петуні. Впливовий нобіль, який, певно, походив зі слов’янського населення краю⁷⁴, підбурював до війни сусідніх правителів. Як видно з переліку звинувачень цього бунтівного феодала, він шукав помочі у Юрійовичів: “[...] особливо [винен] у тому, що до королівства нашого русів на шкоду нашій королівській честі та найсвітлішого титулу для загарбання привести, князя, якого за нашого життя нашою королівською діадемою означував, до нас запросити [на правління], намагався, хоч той не мав змоги [...]”⁷⁵. Ця подія може датуватися 1315 р.⁷⁶ Допомога від неназваного за іменем руського князя або не надійшла, або була занадто малою для того, щоби схилити шальки терезів на користь повсталих⁷⁷. Що могло перешкодити володарям Андрію чи Леву втрутитися до внутрішньої угорської боротьби і послабити таким чином впливи Анжуйської династії у Карпатському регіоні? Можливо, між Романовичами та королем Карлом Робертом існували певні політичні домовленості, однак не виключено, що на заваді князям Андрію та Леву Юрійовичам також міг стати страшний голод, важка внутрішня проблема, що унеможливлювала активні зовнішньополітичні дії.

⁷² “Annales Ronneburgenses,” 145: “1315. magna fames fuit in Lyvonia, Littovia et Russia, quod matres carue filliorum suorum vescebantur”.

⁷³ Vasold, “Die Ausbreitung,” 287.

⁷⁴ Мирослав Волошук, “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції (Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 2014), 360–380.

⁷⁵ “Codex diplomaticus Hungariae,” studio et opera Georg Fejér (Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1832), t. 8, vol. 2, Ab Anno Christi 1317–1325, 293: “[...] in hoc presertim, quod in regnum nostrum Rutenorum ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamuis minime valuerit, nitebatur [...]”.

⁷⁶ Грушевський, *Історія України-Руси*, 118–119.

⁷⁷ Волошук, “Русь,” 368–369. Про баронську фронду в Угорському королівстві докладніше див.: Stanisław Sroka, “Methods of Constructing Angevine Rule in Hungary in the Late of Most Recent Research,” *Questions Medii Aevi novae* 1 (1996): 79–82.

Головним лихом XIV ст. була пандемія бубонної чуми. “Чорна смерть”, як називали її сучасники, впродовж 1346–1353 рр. винищила десятки мільйонів мешканців середньовічної Європи: у середньому загинуло приблизно 55–60% населення тогочасних країн, хоча такі підрахунки надто узагальнені і не відображають повністю масштабів катастрофи (для порівняння, наприклад, Скандинавія знелюдніла на 90–95%)⁷⁸. Відомості про поширення цієї смертельної і невиліковної тоді хвороби присутні у багатьох північних літописах: чума вразила Псков, Смоленськ, Київ, Чернігів, а в Глухові (суч. районний центр Сумської області) не залишилося жодної людини⁷⁹. Щоправда, інформація про загибель від захворювання мешканців Галицької чи Волинської земель на сторінках цих пам’яток не зауважена: політичні інтереси правлячих еліт Новгород, Пскова, Володимиро-Суздальщини, Москви та Рязані, де існували найбільші тогочасні центри літописання, знаходилися задалеко від теренів, які у другій половині XIV ст. стали ареною боротьби польських і угорських монархів з литовськими князями.

Одиною автентичною звісткою про лютування чуми є нотатка священника-переписувача церкви св. Катерини Івана про завершення роботи над “Псалтирем” в Луцьку 4 серпня 1384 р., у річницю смерті князя Дмитра-Любарта Гедиміновича (†1383), за часів володарювання його синів⁸⁰. Служитель просить нащадків не сварити його за можливі описки, адже він працював у край важкі часи: “[...] *аще бодуу кде иписальсѧ, то исправл”юче гл(агол)ѣте, а не кльнѣте, понеже блше веремѧ не суцно, но бѣдно, оуста”ше бѣство, и тоу начахоу влѧтисѧ см(е)рть напраснѣ*” [...]”⁸¹. Останнє формулювання (“*см(е)рть напраснѣ*””) засвідчує втрати серед волинян, які спричинені страшним захворюванням, хоча складно визначити хронологічні рамки піку захворювання.

Загальні руйнування та нестачу продуктів харчування на Русі засвідчив францисканський монах, який, можливо, перебував у світі угорського короля Людовіка I Анжуйського (1326–1382) впродовж облоги Белза в 1352 р. Він записав труднощі, які супроводжували його світського патрона під час вороття додому:

[...] Так, уклавши договір, король з сорока особами з угорців [...] іти наказав та відступати [...] і дня наступного прибув до Володимирщини(?), де жодних припасів потрібних не зміг знайти, бо [земля] татарами і литовцями цілковито була понижена. І, далі йдучи, [король Людовик I] прибував до *Londnia*(?), де урочисто був зустрінутий, й насправді [тільки] через вогонь пожеж відступив, ця перешкода

⁷⁸ Vasold, “Die Ausbreitung,” 294–308; Benedictow, *The Black Death*, 380–386.

⁷⁹ Гагин, “Чума в истории Руси и Волжской Булгарии,” 314–316. Дехто з дослідників припускає, що у той самий час епідемія лютувала і у Прикарпатті: Копчак, *Населення українського Прикарпаття*, 114.

⁸⁰ Любашенко, “Церковні рукописи,” 83–84.

⁸¹ Любовь Столярова, *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV вв.* (Москва: Наука, 2000), 349.

була татарами [зроблена], їх підрозділами, та підійшов до селища, названого *Pridiproch*(?), де було два ставки, з яких чимало риби витягли [...] Те почувши [про наближення русів й ординців], король через воду (річку, яка у джерелі названа “*Ethel*” – І. П.) переправився ще до темряви і до якогось двору в *Dobrauihwcza*(?) дістався, де всередині припасів жодних не знайшов. Між тим, вночі якийсь рус двір підпалив, і з труднощами король та всі [супроводжуючі його] тієї смертельної небезпеки unikнули [...]⁸².

Маршрут повернення монарха Людовіка I до Угорщини, так само, як і топонімічні назви, занотовані анонімним францисканцем, вже тривалий час є предметом обговорення науковців⁸³. Абстрагуючись від цієї полеміки, необхідно визнати господарчий занепад Галицької землі в середині XIV ст. та можливу продовольчу кризу, спричинену активними військовими діями.

Таким чином, як руські книжники, так і латиномовні хроніки та аннали сповіщають про такі соціальні лиха, як мор та недоїдання в Галицько-Волинській державі, лише принагідно, на маргіналіях опису політичних подій. У третій частині Іпатіївського літописного зведення зауважено кілька випадків бід, які атакували ворожі Романовичам війська: пошесть, що вразила угорську армію королевича Бели під час виправи на Галич у 1230 р., та страшний голод, який знищив велику кількість ординців хана Телебуги під час їхнього переходу через Карпати. Близько 1220 р. від браку провізії страждала Галицько-Волинська держава, а під 1257 р. анонімний укладач польських “Анналів Красінських” описав справжній голод, що охопив окрім його рідних земель також Богемію, Русь та Угорщину. Криза повторилася, схоже, 1279 р., коли князь Володимир Василькович, не зважаючи на скруту у власних володіннях, відправив ятвягам кораблі, наповнені житом. Перша звістка про чуму на Русі приблизно датується 1286–1287 рр. Смертельна небезпека охопила землі Романовичів на тлі монгольської присутності. Хроніст Ян Длугош навіть вважав ординців винними у навмисному поширенні мору, хоча його записи про виготовлення спеціальної отрути з сердець християн-поляків виглядають дещо фантастичними. На жаль, для XIV ст. необхідних свідчень ще менше. Можливо, Галицько-Волинську державу вразив голод у 1315 р., що завадило князям Андрію та Леву Юрійовичам підтримати повстання угорських

⁸² “Chronicon Dubnicense,” 162–166: “[...] Sic igitur treuga facta rex cum quadraginta personis versus Hungariam [...] abire precepit et reddere [...] et die sequenti Lodomeriam appropinquavit, ubi nullum victum necessarium inuenire potuit, quia per tartaros et lithwanos cuncta fuerunt devastate. Et inde transiens venit in Londniam ciuitatem, ubi honorifice fuit susceptus, et facto prandio inde recessit, quia periculum erat per tartaros ibidem congregatos, et venit in villam que dicitur Pridiproch, ubi errant due piscine, in quibus multitudinem piscium exhauserunt [...] Quod audito rex aquam transnatauit usqua ad crepusculum et ad unam curiam Dobrauihwcza rocatam ampne circumdatam deuenit, ubi penitus de alimentis nihil inuenit. Media autem nocte unus ruthenus curiam incendit, et cum difficultate rex et omnes sui mortis periculum euaserunt [...]”.

⁸³ Поп.: Anatol Lewicki, “Kilka przyczynków do dziejów Kazimiórza Wielkiego,” *Kwartalnik Historyczny* 3 (1889): 210–213; Ilona Szamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku* (Poznań: UAM, 1996), 23–24.

баронів – це питання залишається дискусійним. Нечисленні й нотатки про лютування “Чорної смерті” на Русі. Напевно, про пандемію бубонної чуми сповістив священик Іван, переписувач “Псалтиря”, який закінчив свою роботу в Луцьку 4 серпня 1384 р. Анонімний францисканський монах зафіксував поневіряння угорського короля Людовіка I Анжуйського під час його повернення з походу на Русь у 1352 р. і звернув увагу на загальний занепад господарки у Галицькій землі, спричинений, очевидно, військовими кампаніями.

FAMINE AND EPIDEMIC IN GALICIA-VOLHYNIA STATE: BRIEF NOTES ON THE FIELDS OF POLITICAL HISTORY OF RUS’

Ilia PARSHYN

The Ivan Franko National University of Lviv,
The Chair of Medieval History and Byzantine Studies
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

Malnutrition and illnesses always accompanied a man of the medieval epoch. Some experts even suggested that the powerful pandemics put an end to, in fact, the Middle Ages era, because a new society, which originated in the wreckage of the feudal “organism”, had already modern features.

The main idea of the article is to analyze the outbreaks of natural disasters (famine and epidemics) in Halych-Volhynian state during the 13–14th centuries.

It was found that, in general, historical sources reported little information about social crisis caused by the lack of food or deadly diseases. The problem, it should be noted, is almost not reflected in Ukrainian historiography. The only highly specialized research on this issue is belonging to Ivan Krypiakievych, who distinguished the largest floods in Halych land in the old and early modern times. So, the testimonies of narrative sights (first of all, the Polish and Prussian medieval chronicles) about the appearance of locusts in ancient Ukrainian lands must be investigated.

As it was established, for the first time from a famishment Rus’ (Halych-Volhynian principality) suffered in 1219–1220 years. This information is known from local sources and “Chronicle” of Helvetian writer Cono.

The crop failures periodically repeated in 1257, 1279 and, perhaps, 1315 years. The excerpt about the hunger in 1257 (from “Rocznik Krasnińskich”) is very important, because it has no analogues in the chronicles of Rus’. But this Polish text captures original information on the medieval history. So, the mention of the unknown annalistic about the famine that struck Bohemia, Hungary, Rus’, Poland and other lands in 1257 may also belong to true historical facts. The famine of 1279 is noted in *Ipatievskiy* codex. A short report about the starvation of 1315 got into Prussian Chronicles. The horrible hunger that has shaken Europe was connected, apparently, with difficult climate changes. On the basis of laconic remembrance it is difficult to establish which lands were devastated by a disaster. Perhaps, the Prussian chroniclers wrote about Novgorod or Polots’k. At the same time, a famine in 1315 could strike Halych and Volhynian lands. This problem is still unexplored.

The plague caused great damage to Rus’ during 1285–1286 years. Polish chronicler Jan Długosz thought, that Tatars caused the disease. They poisoned the water in Rus’, so locals died by using it. His version looks wrong. However, the force of plant or animal poison was clearly not enough to make flowing or standing water unsuitable for use. At the same time, the spread of a dangerous sickness could be a direct consequence of the difficult situation of the Galician-Volhynian state. The territory of principality became a battleground between Mongolian rulers. So, the disease that struck Rus’ and the surrounding land could have been caused by the fall of a corpse poison (rotting and decaying of dead

bodies) into rivers or lakes, which indeed can make the reservoir a cell of infectious danger. Significant military destruction and losses in humans have contributed this process. After that, all news about the pestilence have been absent until the middle of the 14th century, when not only the territory of Halych and Volhyn principalities, but the whole medieval Europe were struck by the devastating pandemic of “the Black Death”. It is interesting, but the scale of the disaster was not great. We know about “the Black Death” only from the short note of the rewriter of Volhynian Psalter.

So, the results of this investigation are important for the next research of the social history of medieval Ukrainian lands.

Key words: Halych-Volhynian state, famine, epidemic, society, Romanovych's dynasty.

REFERENCES

- Allsen, Thomas. “Mongol census taking in Rus, 1245–1275.” *Harvard Ukrainian Studies* 5, no. 1 (1981): 32–53.
- “Annales Ronneburgenses.” In *Scriptores Rerum Prussicarum*, hrsg. Ernst Strehlke. Lipsiae: Verlag von S. Hirzel, 1863, t. 2. 143–148.
- Benedictow, Ole. *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge: University Press, 2004.
- Cetwiński, Marek. “«Fuit maxima pestilencia quasi in omnibus terris»: kłeski elementarne w kronikach i rocznikach polskiego średniowiecza.” In *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Kłeski elementarne na przestrzeni wieków*, red. Tomasz Głowiński, Elżbieta Kośnik. Wrocław: Gajt, 2014. 11–27.
- “Chronicon Dubnicense.” In *Historiae Hungaricae Fontes domestici. Scriptores*, ed. Martin Florianus. Lipsiae: Verlag von S. Hirzel, 1884, pars 1, vol. 3. 1–207.
- “Codex diplomaticus Hungariae. “Studio et opera Georg Fejér. Budaë: Typis Typogr. Regiæ Universitatis Ungaricæ, 1832, t. 8, vol. 2, Ab Anno Christi 1317–1325.
- “Cononis Lausannensis notae.” In *Monumenta Germaniae Historica*, ed. by Georg Waitz. Hannoverae: Verlag Karl W. Hiersemann, 1925, t. 24. 781–793.
- Czamańska, Ilona. “Chronicon Dubnicense.” *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Accessed December 15, 2013, <http://brillonline.nl/entries/encyclopedia-of-the-medieval-chronicle/chronicon-dubnicense->
- Czamańska, Ilona. *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. Poznań: UAM, 1996.
- Dąbrowski, Dariusz. *Daniel Romanowicz. Król Rusi. Ok. 1201–1264. Biografia polityczna*. Kraków: Avalon, 2013.
- Dąbrowski, Jan. *Dawne dziejopisarstwo polskie (do 1480)*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964.
- Długosz, Joannis. “Opera omnia.” Ed. Alexander Przezdziecki. Kraków: Typ. “Czas” F. Kluczycki, 1873, t. 2.
- Dumur, Benjamin. “Nicolas Bergier de Lausanne et la dernière des Estavayer à Moudon.” In *Revue historique vaudoise* 19 (1911): 225–236.
- Gagin, Igor. “Czuma v istorii Rusi i Volzhskoi Bulharii.” *Istoričeskii format* 4 (2015): 312–318. (in Russian).
- Holyk, Roman. “Viina i Rus: evoliutsiia uivlen pro zbroini konflikty u serednovichnii i rannomodernii kulturi ta yikh retseptsiia u modernii Halychyni.” *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zbirnyk naukovykh prats* 20 (2011): 212–237. (in Ukrainian).

- Hrushevskiy, Mykhailo. "Khronolohiia podii Halytsko-Volynskoho litopysu." *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka* 41 (1901): 1–72. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. *Istoriia Ukrainy-Rusy*, red. Pavlo Sokhan. Kyiv: Naukova dumka, 1993, t. 3: Do roku 1340. (in Ukrainian).
- Kopchak, Stepan. *Naselennia ukrainskoho Prykarpattia (Dokapitalistychna doba: istoryko-demohrafichnyi narys)*. Lviv: "Vyshcha shkola", 1974. (in Ukrainian).
- Kozin, Sergei. *Sokrovennoe skazanie. Mongolskaia khronika 1240*, Moskva-Leningrad: Izd. AN SSSR, 1941, t. 1. Vvedenie v izuchenie pamiatnyka. Perevod, teksty, glossarii. (in Russian).
- Kotliar, Mykola. "Komentar do litopysu." u *Halytsko-volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar*, red. Mykola Kotliar, Valerii Smolii ta inshi. Kyiv: Naukova dumka, 2002. (in Ukrainian).
- Krypiakievych, Ivan. "Poveni na Pidkarpatti XII–XVIII v." *Visnyk pryrodnavstva* 2 (1928): 111–113. (in Ukrainian).
- Krypiakievych, Ivan. "Sarancha na Ukraini v XI–XVIII stolittiah." *Visnyk pryrodnavstva* 3–4 (1928): 183–191. (in Ukrainian).
- Lewicki, Anatol. "Kilka przyczynków do dziejów Kazimiorza Wielkiego." *Kwartalnik Historyczny* 3 (1889): 205–213.
- Liubashchenko, Viktoriia. "Tserkovni rukopysy Halytsko-Volynskoi Rusi XII–XIV stolit: sprobha uzahalnennia." *Kniazha doba: istoriia i kultura* 4 (2011): 65–99. (in Ukrainian).
- Lorenz, Ottokar. *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*. Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1887, bd. 2.
- Muszkat, Oktavian. "Powodzie w średniowiecznej Polsce (od X do XIV w.)." Accessed March 25, 2013, <http://historia.org.pl/2011/06/18/powodzie-w-sredniowiecznej-polsce-od-x-do-xiv-w/>
- Nemerov, Valerii. "Voinskoe snriazhenie mongolskogo voina XIII–XIV vv." *Sovetskaia arkeologia* 2 (1987): 212–227. (in Russian).
- Paslavskiy, Ivan. *Ukrainskyi epizod Pershoho Lionskoho soboru (1245 r.). Doslidzhennia z istorii yevropeiskoi polityky Romanovychiv*. Lviv: NVF "Ukrainski tekhnolohii", 2009. (in Ukrainian).
- Perfetskyi, Yevhen. "Peremyshl'skyi litopysnyi kodeks pershoi redaktsii v skladi khroniky Yana Dluhosha." *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* 147 (1927): 1–54. (in Ukrainian).
- "Rocznik Krasinskiich." in *Monumenta Poloniae Historica*. Wyd. August Bielowski. Lwów: W komisie księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878, t. 3. 128–133.
- Semkowicz, Alexander. *Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1887.
- Shchhaveleva, Natalia. *Drevniaia Rus v "Polskoi istorii" Yana Dlugosha (knigi I–IV): Tekst, perevod, kommentarii*. Moskva: Pamiatniki istorycheskoi mysli, 2004. (in Russian).
- Sreznevskiy, Izmail. "Drevnie pamiatnyky russkogo pisma i yazyka. Obshchee povremennoe obozrenie." *Izvestia Imperatorskoi akademii nauk po otdeleniu russkogo yazyka i slovesnosti* 10, vyp. 3 (1861–1863): 161–234.
- Sroka, Stanisław. "Methods of Constructing Angevine Rule in Hungary in the Late of Most Recent Research." *Questions Medii Aevi novae* 1 (1996): 77–90.
- Stoliarova, Liubov. *Svod zapisei pistsov, khudozhnikov i perepletchikov drevnerusskikh pergamentnykh kodeksov XI–XIV vv.* Moskva: Nauka, 2000. (in Russian).

- Vasold, Manfred. "Die Ausbreitung der Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Zugleich ein Beitrag zur deutschen Bevölkerungsgeschichte." *Historische Zeitschrift* 277, h. 3 (2003): 281–308.
- Vilkul, Tetiana. "Biblia u Halytsko-Volynskomu litopysi." *Kniazha doba: istoria i kultura* 9 (2015): 227–240. (in Ukrainian).
- Vilkul, Tetiana. "Halytsko-Volynskiy litopys pro postryzhennia lytovskoho kniazia Voishelka." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 4 (2007): 26–37. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. (in Ukrainian).
- Voitovych, Leontii. "Khronika podii: viiny, epidemii, pozhezhi." V *Istoriia Lvova: u 3-kh t.* Red. Yaroslav Isaievych, Mykola Lytvyn, Feodosii Steblii. Lviv: Tsent Yevropy, 2006. (in Ukrainian).
- Voloshchuk, Myroslav. "Rus" v Uhorskomu korolivstvi (XI – druha polovyna XIV st.): *suspilno-polityczna rol, mainovi stosunky, mihratsii.* Ivano-Frankivsk: "Lileia-NV", 2014.
- Wheelis, Mark. "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa." *Centers for Disease Control and Prevention.* Accessed September 20, 2014. http://wwwnc.cdc.gov/eid/article/8/9/01-0536_article
- Wyrozumski, Jerzy. "55 lat pracy nad krytyczną reedycją dziejów Polski Jana Długosza." *Nauka* 2 (2006): 153–166.
- "Ipateevskaia letopys." V *Polnoe sobranie russkikh letopisei, 2-e izd.* Red. Aleksei Shakhmatov. Sankt-Peterburg: Tipografia M. A. Aleksandrova, 1908, t. 2. (in Russian).
- Zaplotynskiy, Hryhorii. "Zolota Orda v istorii Karpatskoho rehionu." V *III Mizhnarodna naukova konferentsiia "Pamiatky Tustani v konteksti osvoienntia Karpat u doistorychnu dobu ta v serednovichchi: problemy yikh zberezhenntia ta vykorystannia"*, Lviv-Urych, 7–8 kvitnia 2016 r. *Tezy dopovidei*, red. Roman Myska. Lviv: DIKZ "Tustan", 2016. 63–67. (in Ukrainian).
- Zeissberg, Heinrich. *Die Polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters.* Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1873.
- Zhdan, Mykhailo. "Ukraina pid panuvanniam Zolotoi Ordy." *Ukrainskyi istoryk* 1–3 (1970): 82–94. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 20.06.2016
Прийнята до друку 16.11.2016